

Wielokulturowość jako droga do piękna i humanizmu – rozważania wstępne

Wielokulturowość oznacza istnienie różnicy, którą dostrzegamy poprzez kulturę oraz tworzącego ją człowieka. Można w tym miejscu postawić tezę, że sama kultura jest jakby wielokulturowością *per se*, gdyż w wielkiej liczbie zdarzeń kulturowych, z którymi spotykamy się w naocznym oglądzie lub za pomocą mediów w świecie zglobalizowanym, różnica występuje częściej niż podobieństwo. W licznych tekstach, w których używa się pojęcia „wielokulturowość”, jego znaczenie wyrasta poza pierwotne zastosowanie: „przede wszystkim w kategoriach różnorodności etnicznej i religijnej”¹.

Wielokulturowym środowiskiem nazwiemy przede wszystkim ludzi różnych narodów i ras, którzy żyją obok siebie, jakkolwiek różnice kulturowe mogą ujawniać się również wewnątrz tych grup, poprzez wytwory kulturowe i artystyczne, a także rozmaite subkultury i kształtujące się w nich postawy wobec świata, społeczeństwa czy zbiorowości lokalnej. W naszym czasopiśmie publikujemy teksty, które za przedmiot rozważań obierają wielokulturowość w sztuce, uznając ją za autonomiczną wartość – pod warunkiem, że służy człowiekowi, sprzyja budowaniu humanizmu i postawy dialogu, łagodzeniu konfliktów, uczeniu się życia razem. Sztukę w jej różnorodności poddajemy wewnętrznej refleksji, ale i zewnętrznemu oglądowi, uwypuklamy kategorię piękna, do którego wiedzie wiele dróg.

W dotychczasowych wydaniach „Ars inter Culturas” w licznych artykułach omawiane były dzieła sztuki lub działania artystyczne, od prostej piosenki wykonywanej amatorsko czy wytworów plastycznych kultury popularnej, po zaawansowane warsztatowo utwory kompozytorskie, wykonywane w dużej obsadzie, a także obrazy lub całe kierunki malarskie, zarówno z epok odległych, jak i czasów współczesnych. W tej niejednorodnej – bo przecież wielokulturowej – przestrzeni sztuk zdarzają się konflikty postaw estetycznych, sięgających często do utrwalonych tradycji twórczych, odwołujących się do pojęcia narodowego kanonu kulturowego, często w jego bezkompromisowym obrazie, wyznaczającego kierunki rozwoju tożsamości jednostek oraz całych społeczeństw, ich aspiracji i dążeń. Nierzadko właśnie taka sztuka wzywa do jej kontekstowego rozumienia, gdzie wartości estetyczne schodzą na plan dalszy lub są równorzędne wobec głoszonych publicznie priorytetów zbiorowości, w której dzieła te powstają. Sztuka niezmiennie „angażuje się” przecież w problemy grup, od środowiska lokalnego, po państwa i systemy społeczno-polityczne.

¹ Magdalena Ratajczyk, „Podróż ku międzykulturowości”, *Kultura – Historia – Globalizacja* 15 (2014): 210.

Również w tej przestrzeni odgrywa ona funkcję wspierającą, zaś pielęgnując ją systemy edukacyjne dopatrują się w niej wartości kształtowania młodego człowieka – patrioty i obywatela. Celem sztuki, w tym muzyki, jest wówczas „budzenie poczucia tożsamości w społeczeństwie, przez odwołanie się [...] do charakteru narodowego [...], stosunku do ziemi ojczystej i ojczystego obyczaju”².

W związku z powyżej wyartykułowanymi refleksjami obok pojęcia wielokulturowości przywoływana jest więc również kategoria narodowości, bo przecież w odniesieniu do muzyki jest ona, jak zaznacza Irena Poniatowska, „traktowana jako wspólnota idei wieloetnicznej Polski [...] [przypomina – J.Ch.] o wspólnej historii i wspólnej kulturze narodu polskiego, ukraińskiego, białoruskiego i litewskiego”³.

Wydaje się zatem, że współzystencja wielokulturowości z przywiązaniem do tożsamości narodowej uwypukla inne ważne pojęcie, którym jest pokój jako rzeczywiste pragnienie układania relacji pomiędzy sąsiedzkimi narodami, kształtowanych przez dialog i wzajemne zrozumienie. Kategorii pokoju nie można wszakże instrumentalizować czy wykorzystywać do ukrytych celów politycznych, w tym militarnych. O takim fałszywie deklarowanym pojęciu pokoju, przy jednoczesnym jego upowszechnianiu jako zabiegu propagandowym, pisała Elżbieta Kal.

Charakterystyczne [...], że teoretyczny dyskurs o pokoju, m.in. w sztuce, formułowany był przy pomocy wywiedzionej z marksizmu frazeologii militarnej: walki, siły, rywalizacji, zwycięstwa [...]. Militarystyczny program sztuki [...] zakładał propagowanie takich cech, jak karność, dyscyplina⁴.

Wreszcie jednym z najważniejszych obszarów, które znajdują w niniejszym czasopiśmie wyraźne odzwierciedlenie, jest edukacja międzykulturowa. Koncentruje się ona na rozmaitych projektach wychowawczych i dydaktycznych, wskazuje młodemu człowiekowi sposób, w jaki sztuka może kształtować jego dojrzałość estetyczną, ale także uczy, jak odczytywać w tych fenomenach obraz Innego, a następnie prowadzić z nim artystyczny dialog, odszyfrowywać dzięki temu znaki prowadzące do lepszego rozumienia tego nowego, ale fascynującego świata. Otwarcie się na inny świat artystyczny budowane jest jednak na podstawach wyniesionych z regionalno-narodowego kanonu kulturowego, będącego bazą potencjału poznawczo-emocjonalnego ucznia. Dziecko bowiem poznaje świat zewnętrzny poprzez kontakt z najbliższym otoczeniem, najpierw rodziną, grupą znajomych, potem ze społecznością lokalną, a dopiero potem uczy się etniczności, narodowości i innych kultur czy kontynentów, które mogą być dla niego obszarem abstrakcyjnym. Sztuka pomaga zinternalizować ową obcość, rozszerzyć rozumienie świata poprzez analizę dzieła i poznanie jego sfery kontekstowej. Człowiek dorasta w poczuciu stałej obecności własnych korzeni kulturowych i one są wyznacznikiem jego tożsamości, ale rozszerzenie świadomości o inność po-

² Mieczysław Tomaszewski, „Polska pieśń artystyczna zaangażowana w życie i dzieje narodu”, W *Muzyka sztuką przewycięzania czasu. Witoldowi Rudzińskiemu w dziewięćdziesiąte urodziny*, red. Mieczysława Demska-Trębacz (Warszawa: Wydawnictwo Akademii Muzycznej, 2003), 83-87.

³ Irena Poniatowska, „Narodowość w muzyce polskiej przed Moniuszką. Wokół idei narodowości”, W *Muzyka sztuką przewycięzania czasu*, 67.

⁴ Elżbieta Kal, „Wojna i pokój w sztuce XX wieku. Obraz, kontekst, doświadczenie, metoda”, W *Pokój jako przedmiot międzykulturowej edukacji artystycznej*, red. Jarosław Chaciński (Słupsk, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku, 2007), 291-292.

zwala młodemu człowiekowi rozwijać się w poczuciu istnienia szerszych horyzontów, a także uczy tolerancji, empatii i solidarności wobec Innego, który nagle pojawia się obok niego i oczekuje przyjaźni, wsparcia, przyjęcia go do kręgu wspólnoty. W artykułach tego numeru odnajdujemy bardzo często takie sytuacje, w których dorastający człowiek staje przed wyzwaniem podjęcia wysiłku intelektualno-estetycznego, aby poznać dzieło innej kultury, ale także aby opanować sztukę komunikacji międzykulturowej, w tym artystycznej. Sztuka bowiem pomaga budować dialog, łagodzi napięcia, niweluje uprzedzenia wobec Innego⁵.

Teksty bieżącego numeru podzielono na rozdziały, w których łączą się określone idee i perspektywy rozumienia oraz opisywania dzieł artystycznych, ich społeczno-kulturowego kontekstu oraz ich historycznych i współczesnych powiązań, odniesień do tradycji regionalnych i etnicznych. Obecne są również wątki dotyczące badań preferencji muzycznych uczniów.

Rocznik otwierają teksty poświęcone kulturze popularnej, a także – co w jakimś stopniu wiąże się z tym szerokim zjawiskiem społecznym – upowszechnianiem muzyki. Muzykolog Anna G. Piotrowska podejmuje się obrony niektórych utworów i twórców-wykonawców muzyki popularnej, w tym wypadku Marka Grechuty, aby następnie podkreślić wysoką wartość dorobku tego artysty oraz możliwości jego wykorzystania w edukacji muzycznej. Autorka dołącza tym samym do grona liberalnych teoretyków zjawisk kultury i edukacji, którzy uważają, że należy poddać refleksji sferę pogranicza artystycznego (pomiędzy klasyką i pop), aby wydobyć z niego najbardziej interesujące przykłady mogące wnieść pewne impulsy do rozwoju estetyczno-artystycznego młodego pokolenia. W sferę upowszechniania muzyki w szerokich kręgach społecznych wpisuje się tekst Małgorzaty Waszak, która przypomina jedną z najbardziej wartościowych polskich koncepcji dydaktycznych słuchania muzyki stworzoną przez polskiego wybitnego kompozytora i pedagoga Witolda Rudzińskiego. Autorka podkreśla „prostotę i komunikatywność” jego dzieła, które weszło już do kanonu literatury muzyczno-pedagogicznej.

Rozdział zamyka rozprawa Alicji Tupieki-Buszmak, w której interpretacji poddano zjawisko muzyki ulicznej i skonfrontowano je z kategorią miejsca jej wykonywania, jako centrum badawczych zainteresowań. W tekście wydobyto, często trywializowaną i wykluczaną społecznie, wartość tej formy muzykowania, podkreślając, że bywa ona „wyrazem głębokiego przeżywania świata, doświadczenia siebie oraz innych osób [...] wyrazem estetycznej i etycznej niezgody [...] wobec kulturowego zalewu świata wytworami komercji i pustej rozrywki”.

Dwa kolejne artykuły nawiązują do ważnej z punktu widzenia badań nad wielokulturowością kategorią etniczności. Andrzej Nikitorowicz w swoim komunikacie z badań nad tożsamością etniczno-narodową Ukraińców na Podlasiu przedstawia najistotniejsze czynniki budujące jej wyrazistą formę i strukturę. Na podstawie licznych wywiadów z przedstawicielami tej mniejszości narodowej autor przekonuje nas, jak ważny dla transferu tożsamości jest język, który pielęgnuje się w rodzinie i środowiskach lokalnych, a także rozbudowana działalność organizacji propagujących kulturę etniczną (głównie folklorystyczną) Ukraińców w miejscu ich zamieszkania.

⁵ Szerzej na ten temat: Jerzy Nikitorowicz, *Kreowanie tożsamości dziecka. Wyzwania edukacji międzykulturowej* (Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 2005), 175.

Przyczynek Marka Matyjewicza koncentruje się na zaakcentowaniu animacyjnej funkcji etnopedagogiki w różnorodnych działaniach propagujących wielokulturowość, rozumianą tutaj jako kształtowanie swoistej relacji z Innym opartej na tolerancji, spotkaniu i interakcji. Jak zauważa autor, „różnego rodzaju formy: warsztaty (teatralne, muzyczno-instrumentalne, taneczne, rękodzielnicze), koncerty, wernisaże, spotkania z twórcami” prowadzą do rozumienia odmienności właśnie poprzez symboliczny język sztuki i działań artystycznych.

Ideą przewodnią doboru artykułów do kolejnego rozdziału było wyeksponowanie tożsamościowego zakorzenienia człowieka w sferach duchowości, w tym religijności, która wydaje się dla poszczególnych autorów kategorią szczególnie istotną dla budowania postaw dialogicznych, wielokulturowych, a także regionalnych. Grzegorz Grzybek i Paweł Tobiczek postulują odbudowanie etyki człowieka w religijnym kontekście rozumienia jego seksualności.

Sylwia Górzna poddaje refleksji pojęcie dialogu międzyreligijnego, które obecne jest w dokumentach związanych z działalnością kościelną papieża Franciszka. W artykule przytoczono wiele wybranych wypowiedzi głowy Kościoła katolickiego (przesłań, przemówień, homilii), z których wyłania się obraz jego zaangażowania w proces „budowania kultury solidarności, spotkania, dialogu, gościnności, miłosierdzia” pomiędzy narodami różnych wyznań, a jednocześnie artykułowania przestrogi „przed kulturą odrzucania, egoizmu, zderzenia”.

Alicja Joanna Siegień-Matyjewicz powraca do obecnego już w numerze regionu Podlasia i spotykanego na tym terenie ważnego znaku religijnego – krzyża prawosławnego. Autorka dokonuje opisu krzyża jako symbolu duchowego prawosławnych, a także analizuje istniejące w przestrzeni konkretne obiekty jako przedmioty sztuki sakralnej o zróżnicowanej formie, zależnej od miejsca geograficznego.

Do tej części wydania naszego czasopisma dołączono również artykuł Anny Józefowicz, która zajmuje się różnymi aspektami macierzyństwa w literaturze i edukacji. Pojęcie to przedstawiono w obszernym kontekście historycznym, jak i współczesnych odniesieniach, w oparciu o bogatą bazę źródłową, ukazując tę kategorię w wielu kulturowych kontekstach i wskazując na to, w jak zróżnicowany sposób pojmuje się macierzyństwo oraz jak wielka liczba problemów poznawczych kryje się pod tym pojęciem. Za niewątpliwą wartość tej rozprawy uznać należy klasyfikację macierzyństwa według samodzielnie skonstruowanej typologii, jak również wyczerpujące przedstawienie zmieniających się przez wieki ról i funkcji społecznych matki.

Dwa kolejne teksty, nadesłane z Ukrainy, stanowią przykład podejmowanych w tym kraju tematów związanych z szeroko rozumianym życiem, jak i wykonawstwem muzycznym. Elena Belozerova eksponuje wagę tekstów muzyczno-krytycznych, wskazując że ich twórcy powinni starać się o zachowanie swoistej etyki zawodowej oraz profesjonalizmu warsztatu. Dlatego też głównymi pojęciami charakteryzującymi te postulaty są aksjologia (tekst muzyczno-krytyczny służy ogólnie przyjętym wartościom) oraz komunikatywność (powinien być zrozumiały dla odbiorcy, przekazywać treści istotne i kształtujące).

Przeglądowa praca Denisa Zotova koncentruje się na analizie dostępnej literatury przedmiotu dotyczącej problematyki gry na saksofonie, a ściślej – potencjału psychofizjologicznego instrumentalisty w procesie kreacji dzieła i przekazaniu publiczności głównych jego idei, jak również stworzeniu własnej, oryginalnej interpretacji. Autor w konkluzji podkreśla, że wykonawca-instrumentalista powinien podejmować

trud tworzenia niepowtarzalnego „kontekstu utworu [...] napełniać go emocjami [...] konfrontować utwór ze swoim doświadczeniem zawodowym [...] proponować własne koncepcje wyrazowo-wykonawcze” (tłum. J.Ch).

Dwa kolejne teksty powiązaliśmy wspólnym mianownikiem, którym jest życie muzyczne i twórczość kompozytorska w dwóch ośrodkach bogatych w tradycje kulturowe i artystyczne. Są nimi Gdańsk i Lwów, dwa miasta o wielokulturowych obliczach, będące miejscem spotkań wielu narodów, w którym swoją obecność zaznaczyli zarówno twórcy, muzykolodzy, wykonawcy, jak również amatorscy wykonawcy zrzeszeni w licznych zespołach chóralnych, amatorskich oraz ludowych. Joanna Schiller-Rydzewska przypomina postaci wybitnych kompozytorów związanych po II wojnie światowej z Gdańskiem, opisując ich regionalne zakorzenienie, które można odnieść w ich twórczości do wpływów historycznych, np. ze strony kultury niemieckiej, ale także do źródła inspiracji ludowych, którym od wielu lat była muzyka kaszubska. Inni z tych kompozytorów przywędrowali do Gdańska z Wileńszczyzny i Wielkopolski. Pomorsko-kaszubski koloryt dźwiękowy odcisnął się najsilniej w ich kompozycjach okresu powojennego.

Tatiana Fiszer podjęła się omówienia życia kulturalnego, przede wszystkim muzycznego, we Lwowie podczas okupacji niemieckiej (1941-1944). Okres ten, mimo trudnych warunków wojennych, charakteryzował się bogatą w różnorodne wydarzenia działalnością kompozytorską, wykonawczą i edukacyjną. W lokalnej prasie ukazywały się artykuły krytyczne dotyczące życia muzycznego, w tym koncertów. Ze źródeł, głównie prasowych, autorka przedstawia różne postawy przedstawicieli życia muzycznego Lwowa: od biernej sprawozdawczości, poprzez koniunkturalizm, uległość, chęć przypodobania się okupantowi, po próby wywalczenia dla siebie względnej niezależności, wierności ideałom i wartościom.

W kolejnej części ujęto cztery teksty, które łączy kilka zagadnień. Wyróżnia je zwrócenie uwagi na potrzebę ciągłego poznawania ucznia, młodego człowieka w rzeczywistości szkolnej. Artykuły te zostały zestawione w ujęciu międzynarodowym, łączy je wspólny paradygmat nauk społecznych, z akcentem na badania ilościowe uzupełnione o wyczerpujące podejście jakościowe. Wśród tych opracowań znajduje się tekst Macieja Kołodziejskiego, w którym autor podjął się zbadania preferencji muzycznych młodzieży szkół ponadgimnazjalnych. Opisy badań nad preferencjami muzycznymi były już obecne w „Ars inter Culturas”, przypomnieć należy również pryzyczynki czeskie i słowackie, gdzie tematyka ta jest dość popularna. Nowatorskie w podejściu do tej problematyki, które demonstrowuje Maciej Kołodziejski, jest wiązanie muzycznych preferencji młodzieży w okresie dorastania na etapie późnej adolescencji z cechami ich osobowości, temperamentu oraz osiągnięciami. Badania te są więc w jakimś stopniu komplementarne do publikowanych już uprzednio oraz – co warto uwypuklenia – pogłębione o perspektywę psychologiczną, poszukują uwarunkowań i korelacji upodobań muzycznych z cechami uczniów. Wynika z nich, czego należało się zresztą spodziewać, że młodzież w większości przypadków słucha muzyki popularnej. Badania te, przeprowadzone według konsekwentnej metodycznie koncepcji i ścisłej procedury kolejnych działań eksploracji naukowej, wskazują że obszar postaw młodzieży do tego fragmentu kultury popularnej nie należy zaniedbywać⁶.

⁶ Por. Maciej Kołodziejski, „Stabilised musical aptitudes of the school and academic youth in transversal research”, *Spoleczeństwo i Rodzina* 52, 3 (2017): 7-24 oraz Maciej Kołodziejski

Iryna Surina, wybierając tematykę preferencji muzycznych, tworzy tekst zbliżony pod względem przedmiotu analizy do poprzedniego, ale uzupełniający tę przesłanie o zagadnienia teoretyczne i raporty z badań w oparciu o literaturę rosyjską i niemiecką. Autorka wzbogaca więc obszar poznawczy upodobań muzycznych młodzieży o nowe, nieznanne do tej pory w naszym kraju, przyczynki naukowe, ale także wiąże spektrum badań ze sferą środowiska życia młodzieży, podejmując się wyjaśnienia, jak oba te zjawiska wzajemnie korelują. Oba artykuły uzupełniają się wzajemnie, razem stanowią ważny wkład w ten międzynarodowy problem badawczy. Istotne w tym kontekście są refleksje końcowe artykułu Iryny Suriny, z których dowiadujemy się, że „muzyka kształtuje normatywny system wartości młodzieży [...] jej cechy osobowościowe [...] estetyczne postawy i ideały [...] wpływa na psychikę dorastającego człowieka (tłum. J.Ch.).

W następnym przyczynku teoretyczno-badawczym autorzy – Magdalena Zrałek-Wolny oraz Mirosław Kisiel – przypominają interesującą metodę badawczą – *action research* (badanie w działaniu), którą następnie wykorzystują do diagnozy wyników własnego programu socjoterapeutycznego. Zaprezentowana metoda stanowi nawiązanie do pedagogicznych nurtów konstruktywistycznych, w których interakcja i komunikacja budują sens sytuacji działaniowej, w tym w osiągnięciu celów dydaktycznych i terapeutycznych. Osobiście dostrzegam znaczącą wartość tego artykułu, w perspektywie obiecujących badań nad wynikami praktycznych działań w socjoterapii, a następnie skonkludowanie skuteczniejszych efektów dających się wykorzystać w inkluzji społecznej małych grup, w tym dziecięcych.

Autorki słowackie, Tatiana Poliačiková i Eva Králová, wychodzą z założeń pedagogiki naturalistycznej twierdząc, że swobodna dziecięca aktywność muzyczna stymuluje powstawanie przyjaznego klimatu w klasie. W tym przekonaniu zbliżają się do poglądów wywiedzionych jeszcze z Nowego Wychowania i metod kształcenia muzycznego wykorzystywanych w tym nurcie, gdzie szczególnie mocno akcentowano niewymuszony i dobrowolny udział dzieci w zajęciach muzycznych. Cennym materiałem badawczym, a jednocześnie ukazaniem drogi dydaktycznej wybranej przez autorki, są przykłady prac plastycznych wykonanych przez uczniów w klasie jako wizualne przetworzenie słuchanej muzyki.

Ostatnie dwa teksty w części rozpraw naukowych zeszytu, jakkolwiek dotyczą nieco odmiennej problematyki, łączy pewna ogólna myśl. Jest nią dążenie autorów do wnikięcia w tkankę refleksji filozoficznej, poszukiwanie pogłębionych sensów dzieła i życia człowieka, rozumienie humanistyki jako narratywnego procesu trwania pewnych idei w kontynuacji i zmianie. W pierwszym artykule Jędrzej Krystek poddaje interpretacji kategorię tragedii, jej istotę i naturę, którą odczytuje u wielkich filozofów i poetów, w ich twórczości. Nawiązuje do klasyki filozofii – *Poetyki* Arystotelesa, *Narodzin tragedii* F. Nietzschego oraz różnych fragmentów twórczości J. Słowackiego.

Tekst Wifrieda Gruhna jest hołdem złożonym wielkiemu niemieckiemu pedagogowi, naukowcowi, działaczowi, teologowi, ale przede wszystkim filozofowi, jakim był zmarły w roku wydania tego tomu czasopisma Karl Heinrich Ehrenforth. Arty-

„Percepcja muzyki artystycznej wśród studentów pedagogiki”, W *Różne oblicza funkcjonowania szkoły*, red. Małgorzata Przybysz-Zaremba, Lucyna Hurlo (Olsztyn: Wydawnictwo Prospekt, 2010), 93-110

kuł nie tyle przypomina fakty z życia tego wybitnego człowieka, co raczej stanowi pewnego rodzaju upamiętnienie dzieła jego życia, a także wartości, którym poświęcił swoje liczne rozprawy. W tym tzw. pośmiertnym „Würdigung” (niem. hołd, uznanie) autor próbuje przedstawić syntezę osobowości twórczej i skoncentrować się na wybranych fragmentach pisarstwa naukowego oraz publicystycznego, aby wyeksponować osobiste rozumienie człowieka wyrażającego się w ciągu całego swojego życia poprzez refleksyjne obrazy wewnętrznej sfery duchowej i jej bogactwa

Wspomniany tekst jest ważny również z innego powodu. Karl Heinrich Ehrenforth był częstym autorem naszego pisma, a także – podobnie jak zmarły w poprzednim roku austriacki pedagog Josef Sulz – członkiem jego Rady Naukowej. Dlatego bezpośrednio po artykule W. Gruhna, w dodatku, załączono m.in. esej K.H. Ehrenforth’a z podróży do Polski, z którą był związany miejscem urodzenia, po nim zaś wspomnienie o J. Sulzu, które napisała profesor Akademii Muzycznej „Mozarteum” w Salzburgu Monika Oebelsberger. W tej części zamieszczono również jedną recenzję i dwa sprawozdania z konferencji naukowych.

Bibliografia

- Kal, Elżbieta. „Wojna i pokój w sztuce XX wieku. Obraz, kontekst, doświadczenie, metoda”. W *Pokój jako przedmiot międzykulturowej edukacji artystycznej*, red. Jarosław Chaciński, 291-292. Słupsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku, 2007.
- Kołodziejski, Maciej. „Percepcja muzyki artystycznej wśród studentów pedagogiki”. W *Różne oblicza funkcjonowania szkoły*, red. Małgorzata Przybysz-Zaremba, Lucyna Hurlo, 93-110. Olsztyn: Wydawnictwo Prospekt, 2010.
- Kołodziejski, Maciej. „Stabilised musical aptitudes of the school and academic youth in transversal research”. *Spoleczeństwo i Rodzina* 52, 3 (2017): 7-24.
- Nikitorowicz, Jerzy. *Kreowanie tożsamości dziecka. Wyzwania edukacji międzykulturowej*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 2005
- Poniatowska, Irena. „Narodowość w muzyce polskiej przed Moniuszką. Wokół idei narodowości”. W *Muzyka sztuką przezwyciężania czasu. Witoldowi Rudzińskiemu w dziewięćdziesiąte urodziny*, red. Mieczysława Demska-Trębacz, 67-80. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Muzycznej, 2003.
- Ratajczyk, Magdalena. „Podróż ku międzykulturowości”, *Kultura – Historia – Globalizacja* 15 (2014): 209-220.
- Tomaszewski, Mieczysław. „Polska pieśń artystyczna zaangażowana w życie i dzieje narodu”. W *Muzyka sztuką przezwyciężania czasu. Witoldowi Rudzińskiemu w dziewięćdziesiąte urodziny*, red. Mieczysława Demska-Trębacz, 81-90. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Muzycznej, 2003.

Jarosław Chaciński
janechic33@wp.pl

